

g e m e r t s h e e m 2 0 0 5

n r 4

Jaargang 47, 2005, nr. 4.

Inhoud:

Simon van Wetten, De ondergrondse vluchtgang	1
Jan Brouwers, Pandelaarse gedoentjes. priesters, boeren en bijnamen	5
Ad Otten, Refugiehuis Gemert in 's-Hertogenbosch.....	12
Simon van Wetten, Berouwvolle zondaars in de file	19
Ad Otten, Geuzenkerkhof ontdekt.....	24
Wim Vos, Gemerts dialect	26
Kapittelstokje:	32
Export van Gemerts linnen naar St. Domingo in 1782 (Maria van de Vossenbergh-Lortije)	

UNIDEK

Omslag: Ko Oosterkerk ('s-Hertogenbosch)
Voorzijde: kastje met beestje, 2005
Achterzijde: landschappelijke compositie, 2005
Foto's: P. Kuppens (Gemert)

Grafische verzorging: drukkerij Vos, Gemert

Uitgave: december 2005

ISSN: 0166-2473

Gemerts Heem

tijdschrift met artikelen op het gebied van geschiedenis, archeologie, genealogie, dialect, e.a. van de voormalige gemeente Gemert.

Secretariaat: Martin Breeuwer, Wijst 185, 5422 BV Gemert

Abonnement: € 15,- per jaar (tevens lidmaatschap heemkundekring)

Penningmeester: Peter Lathouwers, Pastoor Castelijnsstraat 33, 5423 SP Handel

Betalingen: Op girorekening 4157835 of Rabobank Gemert 116197226 t.n.v. Heemkundekring De Kommanderij Gemert, onder vermelding van "contributie"

Website: www.heemkundekringgemert.nl

Redactie: Ad Otten, Kromstraat 6, 5421 XZ Gemert
Anny van de Kimmenade-Beekmans, Grotel 8, 5761 RA Bakel
Ton Thelen, Hezelaar 2, 5422 BX Gemert
Jan Timmers, Kromstraat 1, 5421 XZ Gemert
Wim Vos, Louis Couperusstr. 17, 5421 RH Gemert
Simon van Wetten, Kruiseind 22, 5421 ND Gemert

Redactieadres: Ad Otten, Kromstraat 6, 5421 XZ Gemert
e-mail: gemert@adotten.nl

- Overname artikelen toegestaan, mits bronvermelding -

De ondergrondse vluchtgang

Simon van Wetten

Wanneer je uit twee culturen voortkomt, behoor je dan bij geen van beide? Nou, ik hoorde bij allebei! Ik was net zo goed het Amsterdams straatschoffie als de *Gimmerse* dorpsjongen. Mijn vader was een Gemertenaar, maar trouwde met een Amsterdamse, mijn moeder – ja, dat had u al begrepen. We woonden in Amsterdam, maar kwamen met het openbaar vervoer héél dikwijls naar Gemert en logeerden dan bij mijn opa en oma. Toen ik acht jaar werd, achtte mijn vader de tijd rijp om mij zelfstandig van Amsterdam naar Gemert te laten reizen, hij zette mij op Amsterdam CS op de trein (perron 1a). Ik wist op het juiste moment uit te stappen, namelijk in 's-Hertogenbosch, en in bus 58 een plaats te bemachtigen voor de lange, lange rit naar Gemert. Mijn oma kreeg bij mijn geheel ouderloze aankomst bijkans een beroerte en pleegde het enige telefoongesprek dat ze in haar leven heeft gevoerd om op die wijze haar zoon, mijn vader, in het verre

Amsterdam eens goed de *worrent* te zeggen. *Zo'n menneke van acht, waar zit oew verstand?* Maar vanaf dat moment bracht ik veel weekenden en alle schoolvakanties door in het dorp dat van meet af aan mijn hart had gestolen.

In Gemert kon ik de *blits* maken met mijn ooggetuigeverslag van de tocht die de Beatles met een rondvaartboot hadden gemaakt door de Amsterdamse grachten, en dat Boudewijn de Groot – en toen dat niet meer aansloeg: Wallie Tax – bij ons in de buurt woonde.

In Amsterdam verbaasde ik mijn makers uit de Derde Looiersdwarsstraat met het feit dat je in Gemert gewoon op straat kon voetballen en dat er nog geen drie auto's in het uur voorbij kwamen. Ook de mededeling dat een 'patatje' in het zuiden een 'frietje' heette en dat je er de aardappels zomaar met een riek ("Dat is een hooivork", moest ik dan uitleggen) uit de grond omhoog kon woelen, deed het goed in de buurt waar ik

woonde, de Jordaan, waar je de aard-appels bij groenteman Lindeman in de Hazenstraat moest kopen en waar blijkbaar niemand zich afvroeg waar dat dagelijkse voedsel nou eigenlijk vandaan kwam of hoe het groeide. In Gemert vertelde ik over de hippies op de Dam en de taferelen die je op de Oudezijds Achterburgwal voorgeschiedteld kreeg, en hoe druk het was in de Kalverstraat. Ik wees op het hogere deel van mijn enkels als ik wilde markeren hoe diep je in het tapijt van de vermaarde Tuschinski-bioscoop wegzakte, en stond uitgebreid stil bij de Zwarte Pieten die in de Sinterklaastijd in de mooiste Bijenkorf van Nederland – die op de Dam - alsmaar omhoog

en omlaag klommen. Maar dat laatste werd als minder interessant ervaren en de ongeduldigen onder de dorpsjeugd onderbraken mijn verhaal en wilden met name meer informatie over die Oudezijds Achterburgwal.

In Amsterdam bracht ik de toehoorders een gebouw onder de aandacht dat we daar – Rijksmuseum en Paleis op de Dam en Olympisch Stadion ten spijt – absoluut niet hadden, maar in Gemert wél! Het kasteel! En als ik dan beschreef hoe het eruit zag, dan was de finishing touch dat het kasteel ook een ondergrondse vluchtgang had. Jazeker! En dat je die gang nog helemaal door kon wandelen, en als je uiteindelijk bovenkwam, dat je dan

De kiosk op Gemerts 'Mertveld' (opname circa 1938 – Coll. Heemkamer)

in de kamer van de directeur van de melkfabriek zo maar ongemerkt een dure sigaar uit diens kistje kon bietsen. Aangemoedigd door de verbaasde gezichten om me heen begon ik vervolgens de honderden ratten van meer dan gemiddeld formaat te beschrijven die je tijdens de barre tocht door de tunnel tegenkwam. Vooral als je per ongeluk op hun kale staarten ging staan werden ze ronduit agressief! En dan het vallende puin als er net boven je hoofd een zware vrachtwagen of bus 58 voorbijreed. En natuurlijk kon je ook vermelden dat je af en toe over de boten en schedels heen moest stappen van de ongelukkigen die dezelfde tocht met minder succes hadden afgelegd. “Waar die gang begon?” “Nou, net buiten het kasteel, onder de kiosk.” “Een kiosk? Zo’n ding als op de appeltjesmarkt naast de bloemenkraam van Van Bommel?”

In de Amsterdamse beeldvorming was een kiosk een klein, losstaand, meestal houten winkeltje waar een meneer of mevrouw noodgedwongen geheel bewegingloos tussen enorme stapels kranten en tijdschriften zat te wachten op leeslustige klanten.

Maar als ik dan die typische Gemertse kiosk zo goed mogelijk beschreven

had, dat het veel groter was dan dat keetje op de appeltjesmarkt en “dat de muziek en de drumband er speelden”, dan begrepen mijn toehoorders het.

“O, net zoiets als in het Vondelpark!” Jawel, net zoiets. En toch: anders. Héél anders! Vreemd genoeg leidde het toegenomen begrip over wat voor een gebouwtje ik nu eigenlijk bedoelde er nooit toe dat iemand vroeg naar iets dat ikzelf pas later begreep: als zo’n vluchtgang pas buiten het kasteel begint, wat hadden de toenmalige bewoners en ridders er dan aan? Moesten ze soms eerst aan de belegeraars vragen of ze er even door mochten, omdat ze gebruik wensten te maken van de vluchtgang?

Jeugdherinneringen kun je nu eenmaal lang niet altijd gelijk stellen aan historische feiten. Vluchtgangen ook niet.

Minder fantasie, meer feiten

Een markant gebouw, daar op de hoek van ’t Mertveld! Een halfronde achterwand, sierlijke belijning, driehoekige omlijsting, een trapje ter linker- en een trapje ter rechterzijde die toegang gaven tot het verhoog waarop en waarmee de harmonie en andere muziekgezelschappen het podium kregen

dat ze ongetwijfeld verdienden, met tegenover zich het dankbaar Gemerts publiek.

Natuurlijk was er wel enige concurrentie van de fameuze bioscoop “Luxor” die de kop van de dorps Molenstraat op de dagen dat er een voorstelling was omtoverde in het Gemertse *Broadway*, en ook waren er een paar café’s die trots konden wijzen op een zaaltje mét toneel. Toch, met wat goede wil, zou je voor wat betreft de periode eind jaren ’30 tot eind jaren ’50 de kiosk het culturele centrum van Gemert kunnen noemen.

Gebouwd in het voorjaar van 1936 – burgemeester Phaf legde de eerste steen en deed dat volgens het krantenbericht van 30 mei van dat jaar zo “dat zelfs de aannemer het niet verbeteren kon”, heeft dit eigenaardige en toch zo vertrouwde gebouw haar plaats in het dorpsleven ingenomen. Vertrouwd? Jawel, kijk maar eens naar de populaire Philips-luidsprekers uit die tijd. De kiosk was ook een luidspreker, met genoeg bereik voor het hele *Mertveld*.

En och, de dorpsjeugd van weleer had ook zo haar reden om deze kleine cultuurtempel regelmatig met een bezoek te vereren. Je kon er schuilen

voor een stevige regenbui, op een hete, zomerse dag was het er lekker koel, maar het allerbelangrijkste was toch wel het ijzeren deurtje dat onder, aan de linkerzijde van het gebouw, toegang gaf tot de catacomben van de kiosk. Daar werden de stoeltjes voor de muzikanten opgeslagen en dáár was ook de toegang tot de eeuwenoude vluchtgang van het kasteel – dacht de jeugd, en trouwens ook menig volwassene. Wat vallend puin en wegschietende ratten ontwijkend, zou je zó naar de Eendracht, de melkfabriek een kilometer verderop kunnen wandelen. Met een goeie lantaarn, en stevig bukkend, dat wel, want het was maar een laag en donker “genkske”.

Ergens eind 1967, begin 1968 werd de kiosk afgebroken. Waarom? Hield het de vooruitgang tegen? Had het zijn functie verloren? Maar welke functie dan, het was toch multifunctioneel? Vraag maar aan de 50-plussers onder de Gemertenaren. Die vinden het nog steeds “zeunt”. “’t Waor in èlk geval skonner as dien bras die t’r naw stí”, is het besliste eindoordeel van iedere autochtoon die de kiosk uit eigen herinnering voor ogen kan toveren. Hoe dan ook, vluchten kan niet meer.

Pandelaarse gedoentjes, priesters, boeren & bijnamen

Jan Brouwers, oud-inwoner van de Pandelaar

Een van de bekendste straten van Gemert is de Pandelaar. Omdat er nog weinig mensen zijn die weten hoe het was in de jaren tussen ongeveer 1930 en 1940, wil ik proberen in dit artikel een en ander over die periode te vertellen .

In 1940 telde de Pandelaar ongeveer zeventig gezinnen. Er woonden allerlei mensen, arbeiders, boeren en middenstanders die een eigen bedrijfje (gedoentje) hadden. Antoon van Zeeland heeft in Gemerts Heem 2004, nr. 3 er al een aantal genoemd. Ik zal proberen er nog wat te noemen.

Huizen, bedrijven, boerderijen en families

Het eerste huis aan de linkerkant (komende vanaf het Kruseind) was van Van Dommelen. Hij verkocht manden en klein gerei van riet. Of hij zijn waren zelf maakte, weet ik niet. Daarnaast had Christ van Schijndel

('de Stuuper') een café, later geëxploiteerd door Assendelft. Vroeger woonde daar een aannemer die Klerkx heette. Naast het café woonde Graard van Schijndel ('de Stuuper'), de vader van Christ, die een slachterij en winkel had. Nadien woonde er De Groot, Van de Ven en nog later Bert de Rover, omdat hij beheerder van de noodslachtplaats van de NCB was. Gerard Vogels heeft later de slachterij gehuurd voor hij naar Elsendorp vertrok. Vóór het huis van Nelissen had Jan de Laat een schoenenreparatiewerkplaats.

In de jaren '30 bouwden Nelissen ('de Koppere') en Van Schijndel ('Tejk') een nieuw pand. Nelissen was koperslager/lodgieter en verkocht sanitair, Van Schijndel verkocht groenten en fruit. Naast Van Schijndel had Pauw Bouw een manufacturezaak, waar vroeger Dien Peeters (gehuwd met Grárdje van Schijndel) een kledingzaak had. Iets

verderop had Croymans (voorheen Strijbosch) een boerderij. Weer wat verder had Drieka Reinders ('d'n Brèsser') een groentewinkeltje (nog vroeger aan de overkant). Ikzelf had een boerderij tegenover de latere 'Pandelaarschool' (de Michaëlschool, nu Jenaplanschool, die in 1939 in gebruik genomen werd). Dan kwam de boerderij van Van Rooij (later De Weyer).

Midden in de Pandelaar hadden de Gebr. Manders ('de Pròppe') een naar verluid dubieuze fietsenzaak. Driek Manders was vrijgezel, zijn broer

heette Meriejn. 'De Pròppe' hadden ook een busje voor het vervoer van hun handel. Iets verder stond de winkel van Pauwke Verhees, die eerst een winkel had aan de overkant naast zijn sigarenmakerij. Daarnaast had Janus van Schijndel ('de Fladder') een klompenmakerij en hij hield ook nog een paar koeien.

Hannes Rovers, toen de nieuwe bewoner van de 'Michaëlshoeve' (Pandelaar 70), voorbij de klompenmakerij, ventte melk. Even iets meer over de 'Michaëlshoeve' want op geestelijk gebied heeft de Pandelaar ook wat te bieden. Er zullen weinig

Vooraan in de Pandelaar (nu Café 't Keske) woonde in 1917 Diena en Bert Klerks respectievelijk winkelierster en aannemer. Zij staan op de foto resp. 2e en 7e van links.

buurten zijn die een heilige in hun midden hebben. Wij hebben namelijk nog steeds de H.Michaël, die altijd gestaan heeft in een nis in deze boerderij. Toen Hannes Rovers de boerderij kocht, stond daar een oud beeld van de H.Michaël in een nis. Na de verbouwing in 1933 hebben ze daar een nieuw beeld van deze heilige in een nis gezet, het oude verhuisde naar de pastorie. Alle kinderen uit de Pandelaar die op school zaten (niet op de Pandelaarschool, want die stond er toen nog niet), mochten met Pastoor Poell voorop in optocht mee vanuit de kerk om het beeld in te zegenen. Dat was in oktober 1933. Ik had het voorrecht om de wijwaterskwast te dragen, waar ik zeer vereerd mee was. Als avondgebed moesten wij bidden: "Heilige aartsengel Sint Michiel, bewaar mijn lichaam en mijn ziel."

In het tweede huis verderop ventte Hannes Kluitmans met tabak en sigaren en verkocht ook aan huis. Voorbij de boerderij van Van den Elzen (ook wel Verhofstadt genoemd) had Jan Vos een kolenhandel (toen nr. A164, nu 94). Hij bracht met de hoogkar met een hit ervoor kolen en

briketten rond. Daarnaast was het aannemers- en timmerbedrijf van de Familie Vos, later Gebr. Vos. Dan kwamen de boerderij van Van Hoof en de boerderij waar Pater Gerlacus van den Elsen geboren is, waar later de Familie Van Rooij woonde en die nu Boerenbondsmuseum is, en als laatste, helemaal achteraan, café de Fállie, een van de oudste huizen van de Pandelaar. Tot zover de linkerkant van de Pandelaar.

Aan de rechterzijde bij het Kèske had je eerst de bakkerij van Toon Pennings, met de winkelingang aan de Deel. Daarnaast had Bertje Mickers een timmerwinkel. Wat verderop stond Café 'Het Vossenkamp' (nog niet zo lang geleden afgebroken; nu staat er een al weer leegstaand accountantskantoor). Daarnaast had Miet van de Vossenbergh een winkel met 'koloniale waren en comestibles' (fijne eetwaren). Een beetje naar achteren stond de bakkerij van Piet van Zeeland ('de Klant'), die hij had overgenomen van Sjaak van de Vossenbergh. Voorbij de school (toen Michaëlschool, nu Jenaplanschool), in het midden van de Pandelaar, had Pauwke Verhees een sigarenfabriekje, zoals hiervoor al verteld.

De oude Michaelhoeve in de Pandelaar. In de nis zien we het beeldje dat thans in de kerk staat boven de deur van het priesterkoor naar de sacristie. De foto, met op de voorgrond de tramrails, dateren we circa 1932.

Het Michaelkeske in de nieuwe boerderij bij de inzegening in oktober 1933.

Bertje van der Aa had een oliehandel. Verderop had Piet Roovers een handel in petroleum ('brómol-lie'), de 'Automaat', waar nu Harrie Rooijackers zijn prachtige vlinderhof heeft. Met een handwagen ventte hij heel Gemert af. Daarnaast had Janus Rooijackers een kippen- en kuikenboerderij en ook wat koeien. Een eind verderop stond het boerderijtje 'de Kemaël' van de 'Kinderen Van de Laar' (nu herbouwd door Antoon van den Elzen) en de boerderij van Van Lankveld, tegenover het Boerenbondsmuseum. Deze boerderij stond toen met de achterkant zowat op de weg. Na de reconstructie van de bochten in de Pandelaar in meer recente tijd, werd deze boerderij iets meer naar achteren gereconstrueerd.

Priesters uit de Pandelaar

Of de 'Michaëlshoeve' met het beeld en ons avondgebed invloed hebben gehad op het aantal priesterroepingen in de Pandelaar, weet ik niet, maar er zijn uit onze buurt heel wat priesters voortgekomen:

1. Prelaat van den Berg, een Norbertijn ('Wittheer'), *1853, eigenlijk in wat nu de Pandelaarse

Kampen heet, toen Pandelaar, in het boerderijtje waar later Driek van Kessel woonde.

2. Pater Gerlacus van den Elsen, *1854, Norbertijn, oprichter van de NCB, +1925.
3. Pater Th. van Rooij, *1863, in 1884 vertrokken naar Heeswijk, +1933.
4. Pater W. van Rooij, *1893, Vicaris op Curaçao, +febr. 1974.
5. Pater M.H.J. Pennings *1899, Norbertijn, o.m. rector Latijnse School, +1991
6. Pater P. van Ganzewinkel, *1905, Verenigde Staten, Virginia, +1978.
7. Pater Martien van Schijndel, *1922?, Norbertijn, Heeswijk, Banneux (België).
8. Pater Toon van Rooij (Jz) C.S.Sp., *1925, Brazilië, +2004.
9. Pater Antoon van Rooij (Cz), *1929 Molenstraat, jarenlang in Porto Rico (Dominicaan).
10. Pater Harrie van den Bosch, *1932, priester gewijd 1956 (Capucijn).
11. Pastoor Jan Verhees, *1960, priester gewijd in 1985, pastoor in Roermond, +1995.

Bijnamen

In de Pandelaar hadden heel veel

mensen een bijnaam. Men moet zo'n naam meestal niet zien als een scheldnaam. Veel families hadden dezelfde officiële achternaam. Dat was verwarrend. Om de verschillende familietakken, b.v. de Van Schijndels, uit elkaar te houden, gebruikte men bijnamen. Ook werden namen verkort: Vossenbergh werd 'Vòs', Pennings 'de Pénning', etc.

Voorbeelden:

Aan de linkerkant van de Pandelaar Christ 'de Stuuper' (van Schijndel), 'd'n Dikke Put' (van der Putten), 'de Skoenpees' (de Laat), 'de Koppere' (Nelissen), 'Tejk' (van Schijndel), 'Ming van Vajers' (v.d. Steeg) in wat tot voor kort restaurant 't Waëversheuske' heette, 't Snierke' (?), 'Jost Put' (Crooymans), 't Hénneke' (van de Ven), 'Drieka de Grooëte' (van der Aa). 'Trèùj 't Huufke' (gehuwd met Van Melis). Daarnaast 'Drieka van Èrmkes' (Huibers of Manders?) met als buurman 'd'n Hins' (Heinsbergen), 'Door Steele' (Wed. Jonkers) met haar zoon Johan 'd'n hénnepriester'. In het huis achter de verdwenen kastanjeboom, tegenover 't Müllepèdje, het pad naar molen 'De Bijenkorf', woonden 'de Pròppe'

(Driek en Meriejn Manders, die lid zouden zijn geweest van de 'Ossche bende'), met als buurlui Jan en Tonnie 'de Prins' (van den Heuvel). Naast Pauwke Verhees woonde klompenmaker Janus 'de Fladder' (van Schijndel) vóór het beekje ('t Lùpke) tussen de klompenmakerij (nu Autoschade Van Houtert) en de 'Michaëlshoeve'. Verderop in 'd'n Aojversnéést', een (verdwenen) rij arbeiderswoningen tussen de boerderij van Van den Elzen en Jan Vos, de kolenhandel, woonden vroeger o.a. 'de Vèt' (van Berlo), 'd'n Baër' (van den Hurk), Sjaak 'd'n Bèls' (?), een deserteur uit het Belgische leger in de Eerste Wereldoorlog; hij noemde zijn vrouw op zijn Antwerps 'majne Miena') en Mies 'de Klumper' (Smits).

Aan de rechterkant van de Pandelaar bij 't Kèske woonde vroeger 'd'n Hoeperd' (Pennings) en 't Vèlleke' (Johan v.d. Velden). Verderop woonde o.a. 'Miej de Mùlder' (?) en Driekske 'd'n Bók' (Rooijackers). Daarnaast 't Pestürke' (Piet Baggermans) en 't Uuleke' (van den Einde) en Hanneke 'Toewrs' (Overdijk). In de vier kleine huis-

De priesterwijding van Piet van Ganzewinkel in 1931. Piet zit in het midden naast zijn moeder (met poffer). De foto is genomen voor de voorgevel van de ouderlijke boerderij ter hoogte van nu Pandelaar 80. De boerderij stond met 'de kont' naar de weg; de voorgevel wees het veld in.

jes vóór het Vossenkamp woonde Drieka 'd'n Brèsser' (Wed. Reinders), die later haar groentewinkeltje verplaatste naar een huisje tegenover de school. 'D'n Doerák' (Kuipers) woonde er naast Driekske 'Bárres' (van Berlo) en later 'de Laang Mien' (van Duuren) en Driek 'de Pénneng' (Pennings). In het Vossenkamp woonde Miet 'Vòs' (van de Vossenbergh), dan kwamen Piet 'de Klant' (van Zeeland), Bertha en Piet 'de Fladder'

(Hendriks) en Janus 'Truman' ('Truman' omdat zijn hoed leek op die van de toenmalige Amerikaanse president Truman, 1945-1952; Janus was een broer van Frans de Strik, de dorpsomroeper). In de huizenrij, genaamd 'De Vlucht', tegenover Pauwke Verhees, woonden 'de Vuurtorre' gehuwd met 'Pijpje Dròp' (van Kilsdonk, 'Pijpje Dròp' was een figuur uit een stripverhaal dat als reclamemateriaal diende voor olie-

Refugiehuis Gemert in 's-Hertogenbosch

handel 'De Kuyper' (van der Aa). Verderop woc er 'd'n Tünnes' (Teunissen) Familie 'd'n Brèsser' wier e naam Van den Berg was. Maar er woonde ook Toontje 'd'n Brèsser'

Ad Otten

Die Reijnders 2 bedacht dat er een woon- was met Mien Slaats. De kinderen kwamen in de Kijpree van Goedert den Nijmmedest, ook Welftoe Mooske dat genoeige (Vale den best) opomde diek als welftoe hijns vgerde Coemander bij naam de Duitse Orde te Gemert en tegelijk als de stadsresidentie van de Coemder die v Coemder bij de van Giermet op plaat ook kienha als die hsi-zent er best v Coemder parlatige (de Valentia), zent er zoudert zijn, maar en is de mien het tot gest van de toch a de hys geslechte van Coemder, re ver die ch de Palm voor de elftger die oef Nieuwe v oederschap van 's-Hertogenbosch.

Van de aankoop van het refugiehuis werd een akte opgemaakt in het latijn, die werd verleden voor Bossche schepenen. Jhr. Van Sasse van Ysselt geeft daarvan in zijn driedelige werk 'Voornamen huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch' (uit 1910-1914) de volgende vertaling: ¹ "Sibertus van Hoculem heeft eene huizing met

de bijbehorende gebouwen, vroeger behoorend aan Theodorik genoemd Rover, van Tephelen, gelegen te 's-Hertogenbosch in de wijk genaamd Diepstraat nabij de plaats genoemd Wijnmolenberg, tussen de erven genaamd Antoniusgasthuis ter eenre en de erven van Gosewien Steenwech, zoon van wijlen Gosewien Steenwech, en kinderen, ter andere zijde, loopend van genoemde wijk naar het openbare water dat daar loopt, welke huizing hem behoorde met deszelfs aanhoorigheden en weiden, en.... wat er, waar 't dan ook stond of lag, verder aan behoorde, in erfenis overgedragen aan Jan Sampson ten behoeve van de heer Ivan van Cortenbach, lasthebber van de Balije der Heeren genaamd van de Duitse Orde, met alle brieven en vesten...."

In het huidige Bossche straatnamenbestand zoekt men thans tevergeefs naar de naam Diepstraat, maar wel bestaat de naam Windmolenbergstraat. Het is een zijstraat van de Hinthamerstraat en in die zijstraat vinden we een modern woonzorgcentrum onder de

naam Antoniegarde, de kennelijke opvolger van het in de akte van 1426 genoemde Antoniusgasthuis. Van een Huis van Gemert, want zo ging het in 1426 aangekochte refugiehuis vervolgens heten, valt echter niets meer te bespeuren. Het heeft ook al heel lang geleden die functie van refugiehuis voor de Duitsordens Commanderij van Gemert verloren.

Verkoop in 1638, verbouwing tot gasthuis 1658, sloop 1889.

Na de verovering in 1629 van Den Bosch door de geuzen onder aanvoering van prins Frederik Hendrik van Nassou, had de katholieke gebieden enclave Gemert in de hoofdstad van de Meierij weinig meer te zoeken. Alle geestelijken waren er verbannen en de uitoefening van de katholieke godsdienst was er verboden. Alleen al om die reden wekt het geen verwondering dat we een aantal jaren later en wel op 8 maart 1638, meester Dirk de Matheis, licentiaat in de rechten en secretaris van

het dorp en de vrijheerlijkheid van Gemert, als gemachtigde van Caspar Ulrich van Hoensbroeck, ridder der Duitse Orde en commandeur van Gemert, *het huis van Gemert* zien verkopen aan Peter Wouterzoon Donck, luitenant-wachtmeester en ondermajoor van Den Bosch.² Twintig jaar later verkocht de weduwe van deze Peter Donck het huis aan de Fundatie van Hester van Grinsven waarna het pand werd verbouwd tot gasthuis, of beter gezegd twee gasthuizen, waarvan één werd bestemd voor zeven

Tekening van de voorgevel van het 'Huis van Gemert'. In de blinden nis rechts zit een wapenstein van omstreeks 1500 die moet zijn aangebracht door commandeur Van Einatten. De gevelstenen boven de poortjes dateren uit 1658 toen de verbouwing plaats vond tot gasthuis. Deze stenen bevinden zich nu in het Noordbrabantse Museum.

oude vrouwen, de ander voor vijftien oude mannen. De stichting van twee gasthuizen was overeenkomstig de wil van Hester van Grinsven, die dat in 1651 bij testament had bepaald. In 1675 werd het daarnaast gelegen 'Maagdenhuis' erbij gekocht om met name de huisvesting van de vrouwen te verbeteren.

In de negentiende eeuw gingen de gasthuisgebouwen ter plaatse over in het bezit van de stad, en veranderde de bestemming in die van woningen voor gehuwde soldaten. Het tot die tijd in vrij oorspronkelijke staat gebleven voormalige 'Huis van Gemert' droeg de stad in 1888 over aan het Rijk. Een jaar later werd het afgebroken en kwamen er arbeiderswoningen voor in de plaats, die op hun beurt in 1978 weer werden gesloopt voor de uitbreiding van het Zorgcentrum Anthoniegaarde.

Tekeningen van 'Huis van Gemert'

Desalniettemin is er toch van het Bossche 'Huis van Gemert' veel meer bewaard gebleven dan men uit het bovenstaande hier zou vermoeden. Alvorens het pand te slopen heeft de Dienst Gemeentewerken

in 1888 namelijk het hele pand opgemeten. Bijna honderd jaar later kon daardoor Ad van Drunen van de Bouwhistorische Dienst van 's-Hertogenbosch er een prachtig artikel over schrijven onder de titel 'Maagdenhuis'.³ Hij kwam daarbij tot de conclusie dat die bewuste opmetingstekeningen van 1888 in hoofdzaak het middeleeuwse Huis van Gemert betroffen in plaats van het daarnaast gelegen vroegere Maagdenhuis dat in het tot Gasthuis

Ridder met wapen Van Einatten conform dat is aangegeven in Rietstap.

omgebouwde 'Huis van Gemert' bleek te zijn opgegaan. Verder bleek hem na een uitgebreid en vergelijkend onderzoek dat in de loop der voorafgaande eeuwen er maar betrekkelijk weinig aan het gebouw was veranderd. Hij kon dat onder meer staven aan het eveneens in de gemeentelijke archieven bewaard gebleven bestek van de verbouwing tot gasthuis uit 1658. Er kwamen toen onder meer 30 bedsteden in het pand, waarvan 8 voor het personeel, de topgevel werd gerestaureerd, en verder vonden vernieuwingen voornamelijk plaats in het achterhuis. Opzet en constructie bleven daarbij intact.

Uit die tekeningen van 1888 wordt tegelijk duidelijk hoe voornaam en van aanzien het 'Huis van Gemert' wel niet was. Het reikte van de begane grond tot en met de schoorsteen maar liefst tot 13,70 meter. Ad van Drunen maakte een reconstructie van de voorgevel van vóór de verbouwing van 1658 en kwam dan, uitgaande van de nissen, de bogen en de speklagen, tot een gevel die hij op architectonische gronden kon plaatsen in het eind van de 15de eeuw, waarbij hij de aantekening maakte dat de gevelsteen die in de voorgevel was aangebracht mogelijk nog een exactere datering op zou kunnen leveren.

Van welke commandeur Van Einatten is de wapenstein?

De gebeeldhouwde steen kende hij de stijlkenmerken toe van de late gothiek (tweede helft 15de eeuw). Hij verwees daarbij opnieuw naar de 3-delige literatuurbron van Jhr. van Sasse van Ysselst over 'De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch'. Die auteur had de wapenstein herkend als die van het adellijk geslacht Van Eynatten en op grond daarvan spreekt hij in zijn werk het vermoeden uit '*dat het pand na de aankoop in 1426 tijdens het commandeurschap van Hendrik van Eynatten, die in 1444 overleed, verbouwd moet zijn geweest.*' Het commandeurschap van Hendrik van Eynatten plaatst hij echter een eeuw te vroeg. De betreffende commandeur overleed namelijk in 1544 in plaats van 1444!⁴ Ad van Drunen plaatste bij het voorgaande citaat al direct de opmerking. '*Diverse bouwkundige en architectonische elementen uit de opmetings-tekeningen wijzen er echter op, dat het gebouw bezwaarlijk vroeger dan uit het einde van de 15de eeuw kan dateren. Mogelijk is het huis gebouwd in de tijd van Maximiliaen van Eynatten, die tot zijn dood in 1512 commandeur van de Duitse Orde in Gemert was.*'

De voorgevel kan op grond van de wapenstein inderdaad zeker niet vroe-

Tekening van de wapenstein door L. van Valkenburg.

ger dan 1483 worden gedateerd. Want in dat jaar wordt pas voor het eerst een Van Eynatten (Jan Mathliaen, veelal aangeduid als Maximiliaen) commandeur van Gemert. Zijn overlijden valt in 1512 terwijl hij bovendien vanaf 1503 behalve als commandeur van Gemert tegelijkertijd de waardigheid bekleedt van landcommandeur van Alden Biesen. Hij wordt begraven in Maastricht. Deze Van Eynatten is de meest waarschijnlijke (ver)bouwheer geweest van het Bossche Huis van Gemert en hij moet het ook

geweest zijn die 'zijn handtekening' op de gevel achterliet in de vorm van een wapenstein. Tijdens zijn commandeurschap van Gemert werd de hele regio bijzonder onveilig gemaakt door rondtrekkende Gelderse legerbendes. Zo dateert er van 12 maart 1489 een oorkonde van Roomskoning Maximiliaen en Philips aartshertog van Oostenrijk, hertog van Bourgondië etcetera, waarbij zij op rekest van heer *Matlion van Eynetten, commandeur van Gemert*, al hun officieren en ambtenaren, onder wie de schouten van 's-Hertogenbosch, Peelland en Maasland, bevelen om de neutraliteit van de commandeur en de inwoners van Gemert te respecteren, omdat Gemert een soevereine heerlijkheid was.⁵ Meer dan ooit tevoren zal er behoefte zijn geweest aan een goed geoutilleerd refugiehuis hetgeen de verklaring kan zijn geweest voor de verbouwing.

Maar toch kan het altijd ook nog zijn opvolger in Gemert zijn geweest, want ook dat was een Van Eynatten, te weten Hendrik. De oudste vermelding van hem als commandeur van Gemert dateert van 1515 en hij blijft hier commandeur tot zijn dood op 17 juli 1544. Bossche kroniekschrijvers vermelden in juli 1539 hem als 'die commenduer van Gemert' in het gevolg van de zuster van keizer

van Karel V, de te Brussel als regentes over de Nederlanden aangestelde koningin Maria van Hongarije, naast illustere figuren als de bisschop van Palermo, de hertogin van Milaan, de markgraaf van Bergen (op Zoom), de prins van Chimay, en de 'ambassadeurs van Vrankrijk ende Engellant', bij gelegenheid van haar plechtige intocht in 's-Hertogenbosch. In den Bosch was hij dus geen onbekende. In juli 1544 wordt hij in de kerk van Gemert begraven. En na hem komt er zelfs nog een derde Van Eynatten op de commandeurstoel in Gemert, te weten Winand van Eynatten. Deze laatste overlijdt in Gemert op 25 mei 1570.⁶ Maar zeker de 'regeerperiode' van deze Winand valt te laat om nog in overeenstemming gebracht te kunnen worden met de veronderstelde laat 15de eeuwse architectonische kenmerken van het Bossche 'Huis van Gemert' en de naar verondersteld laatgotische stijlkenmerken uit de 2e helft van de 15de eeuw in de gebeeldhouwde wapenstein. Al bij al kunnen we ons aansluiten bij de mening van Ad van Drunen dat het naar alle waarschijnlijkheid de (land)commandeur Mathliaen van Eynatten zal zijn geweest die zo rond 1500, of misschien een decennium eerder of later, de wapenstein zal hebben aangebracht in het Huis

van Gemert zoals zich dat presenteert in de bijgaande opmetingstekeningen.⁷

Wapenstein Huis van Gemert: een unicum!

De in mergelsteen uitgevoerde wapenstein bevat nog een opmerkelijk gegeven meer, dat wijst naar landcommandeur Mathliaen van Eynatten. Er is mij geen ander voorbeeld bekend van een familiewapen waarbij in het helmtteken het algemene wapen van de Duitse Orde met het zwarte kruis is ingebracht. De tot dusver oudst bekende en bewaard gebleven combinatie van het Duitsordenswapen met een familiewapen in de balije Alden Biesen is van landcommandeur Jan van Goir (1554-1572). Zijn familiewapen is gelegd op het kruis van de Duitse Orde. Pas heel veel later gaan ook gewone commandeurs dat doen, terwijl landcommandeurs dan het wapen met het Duitsordenskruis opnemen in hun eigen wapen in het eerste en vierde kwartier. Het is een vaststaand gegeven dat na de grootmeester en de Duitsmeester het de landcommandeurs zijn geweest die in die heraldieke ontwikkeling de trend hebben gezet.

Al bij al de wapenstein van het voormalige Refugiehuis van Gemert in 's-Herto-

genbosch blijkt bij nadere beschouwing een kostelijk unicum. Uitgevoerd in mergelsteen. En ronduit wonderbaarlijk dat deze toch vrij zachte zandsteen, na meer dan 5 eeuwen, nog in zo'n uitzonderlijk goede toestand verkeert. Alle details zijn nog zichtbaar. De wapenstein, die wordt bewaard in een depot van de Bouwhistorische Dienst van 's-Hertogenbosch, is onlangs gerestaureerd door Toon Grassens uit Gemert, en.... Toon heeft 'meepesant' voor Gemert een replica gemaakt. Want was het niet zo dat 'heel' Gemert van deze Van Eynattens afstamt? De eerste verwekte een paar bastaarden in Gemert, de tweede een achtstal en de derde een vijftal.⁸

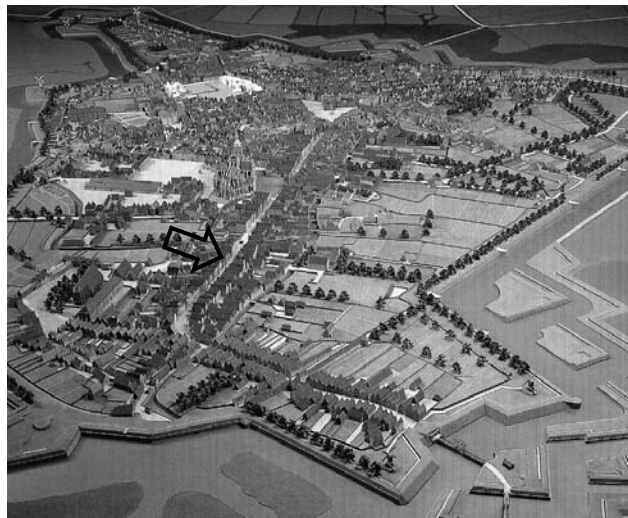
Op de prachtige historische maquette van 's-Hertogenbosch uit 1794, die zich bevindt in het Noordbrabants Museum is het niet moeilijk om het vroegere Huis van Gemert te vinden. We zien daar ook dat de achter het pand gelegen tuin zich uitstrekte tot aan de stadswal en dat door de tuin een zijtak van de Binnendieze stroomde.

NOTEN:

1. Jhr. A.F.O. van Sasse van Ysselst, De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch 1910-1914, Dl.

Maquette van 's-Hertogenbosch 1794. De pijl wijst naar het 'Huis van Gemert'. Het is het grootste huis in de straat.

- III, blz. 59. Voor de aankoopakte uit 1426 verwijst hij naar Bossche Protocolen Reg. no.23 f.157v.
2. idem
3. A.H. van Drunen, Het Maagdenhuis, in: H.L. Janssen, Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch 1983, p. 146-152.
4. Ad Otten, Commandeur Henrick van Einatten, zijn afkomst en zijn nageslacht, in: Willy Ivits en Hans Vogels, Stammen alle Gemertenaren af van Karel de Grote? Gemert 1993, p.35-41.
5. BHIC – 's-Hertogenbosch, Archief Kommanderije Gemert invnrs 91, 181.
6. zie noot 4
7. zie noot 3 als bronverwijzing voor de tekeningen is daar opgegeven Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, afkomstig uit het archief van de Dienst Gemeentewerken, nr. A 76.
8. Willy Ivits en Hans Vogels, Stammen alle Gemertenaren af van Karel de Grote? Gemert 1993.

Berouwvolle zondaars in de file

Simon van Wetten

Stelt u zich voor. De gloednieuwe landcommandeur zit in de ridderzaal van het Gemerts kasteel. Aanvankelijk in een pose zoals we die kennen van “De Denker”, het beroemde beeld van Rodin, de kin gesteund door een licht gebalde rechtervuist, de linkeronderarm steunend op het dijbeen, de uitstraling intellectueel. Een paar uur later, dezelfde landcommandeur, het nieuwe lijkt er echter een beetje af. Hij zit nog steeds in de ridderzaal, maar nu verder voorovergebogen, met de handen voor de ogen geslagen, de pose die men waarneemt bij personen die een knerpande hoofdpijn hebben of in diepe wanhoop verkeren. Vanwaar deze veranderde houding, deze metamorfose?

We pakken een klapstoeltje en zetten ons neder op het *mertveld*, op 9 september 1698. We zien erebogen en linten en versieringen. De nieuwe landcommandeur, Hendrik

van Wassenaer tot Warmond, komt vandaag naar Gemert. Hem zal *huldinge* worden gedaan, hij wordt dus ingehuldigd als onze genadige heer tot Gemert. Wij, de onderzaten, gaan vandaag de eed van trouw afleggen, met “opgestrekte vingers” en de rechterhand op de borst.

Wij, schout en schepenen, borgemeesters, kerkmeesters en Heiligegeestmeesters, en de gehele ondersaeten tot Gemert, geloven van deze dag aan houw ende getrouw te zijn aan heer Hendrick baron Van Wassenaer tot Warmond, hennen erchsten te warten, hennen besten te raden, hennen proffijten te soecken ende voorts te helpen stellen, ende gehoorsaemheijt te leijsten, dat beloven wij ende sweeren wij, so ons Godt helpe ende alle sijne Heijligen.

En Van Wassenaer, wellicht wat ontroerd door deze schone eed, zal een tegenbelofte doen:

Ik beloof van deze dag aan de ondersaeten tot

Gemert met hennen aenhanck in henne oude, goede recht te laten, ende alles te doen wat een goede heer sijnen ondersaeten schuldigh is.

Tot zover het officiële deel. We pakken ons klapstoeltje op en zetten het drie dagen later neer bij het pad dat leidt van het poortgebouw van het kasteel naar de donjon, met daarin de ridderzaal, alwaar baron Van Wassenaer een soort receptie houdt. Het is druk op het pad, er staat een rij wachtenden. De nieuwe landcommandeur zal immers, dat is nu eenmaal een prettig gebruik bij een, gratie verlenen voor allerlei kleine vergrijpen. Anthonis Gerits van Gerwen van Lieshout is aan de beurt, hij mag naar binnen. Door het open raam horen wij hoe hij aan de landcommandeur vertelt dat zijn zoon Jan drie jaar geleden “het ongeluk heeft gehad” Aerdts, de zoon van Anthonis Jan Ceelen uit Gemert, zodanig te verwonden dat

deze twaalf dagen daarna is overleden. De vrienden van het slachtoffer hebben de dader reeds “gepardonneerd”, maar omdat de nieuwe landcommandeur nu ingehuldigd is, verzoekt Anthonis “met ootmoedige confidentie om de passie Christi” om gratie voor zijn zoon.

Hij, Anthonis zelf, is al oud en heeft

Geschilderd portret van landcommandeur Hendrik van Wassenaer, aangebracht op een schouwpaneel in de hoofdburch van Alden Biesen.

naar gedacht niet lang meer te leven; hij wil die paar resterende jaren graag met zijn zoon kunnen doorbrengen. Teunis Jan Ceelen komt er bij, de vader van de overledene, en hij verklaart Joannes Anthonis van Gerwen te hebben vergeven, en ondersteunt zo dit verzoek.

En de landcommandeur – je wordt maar één keer in Gemert ingehuldigd – is in een goede bui, vergeet te vragen hoe en waarmee Jan Aerdt dan heeft verwond, en verleent gratie.

De volgende. Dat is Michiel Dirck Schoonens, inwoner alhier te Gemert, als vader en voogd van zijn zoon Francis, en hij verzoekt nederig om gratie voor zijn zoon. Deze heeft, “door den dronck onnoselijck”, een ruzie met Adriaen Daniëls van den Broek, ook een Gemertenaar, met het mes beslecht. De verwonding viel mee, Adriaen raakte slechts geblesseerd aan zijn hand, maar Francis heeft nu eenmaal het “placcaet” op het stuk van messentrekken overtreden. Vader Michiel belooft voortaan dagelijks voor de illustere Hoogwaarde Genade (de landcommandeur) te bidden.

Of het aan die laatste belofte ligt? De baron verleent Francis gratie.

De volgende. Anthonij, de zoon van Aerdt Jorissen Verperssen komt binnen. Samen met Albert, de zoon van Jan Mathijssen de timmerman, heeft hij acht of negen maanden geleden ruzie gehad met Willem, de zoon van Willem Staeijackers. Er werden messen getrokken en ze hebben Willem junior tot diens huisdeur achtervolgd...

De landcommandeur wordt wat ongerust, hij heeft die rij buiten ook gezien. Zouden ze allemaal...? Hij laat zich het plakkaat van 27 november 1691 brengen. Inderdaad, daar staat het. Het trekken en gebruiken van een ‘bloot’ mes is absoluut verboden.

Albert Jan Mathijssen sluit aan. Ja, ze hebben Willem met getrokken mes tot diens deur achtervolgd, en toen die net op tijd naar binnen glipte, hebben ze tegen de deur gestoten en op die manier de ruiten ingeslagen. Ook Jan verzoekt om genade. De vader van Willem, ook een Willem, betreedt de ridderzaal. Hij vertelt hoe zijn zoon, des nachts op straat, in noodzakelijke defensie van zijn leven, gedwongen is geweest zijn mes te trekken.

De volgende. Peter Malsen, voorheen

inwoner van Gemert, maar nu voortvluchtig (dat belet hem blijkbaar niet om zich desondanks op het kasteel te vervoegen), heeft omtrent een jaar geleden alhier twee of drie personen uit Mierlo ontmoet, en is door hen niet alleen beledigd, maar ook met een stuk hout overvallen, en zag zich daarom genoodzaakt zijn mes te trekken. Naar zijn inzicht heeft hij toen niemand ernstig...

De landcommandeur maakt een ongeduldig gebaar. Hij snapt het. Hij verleent gratie. Maar die rij buiten, dat schiet zo niet op. Hij krijgt een idee:

Om publijcke teecken van onse goedertierentheit te geven, verclaeren wij welgenegen te wesen, omme bovens deghene die albereijts door ons genadelijck sijn gepardonneert, nog eenige te pardonneren, mits sij dat sulx binnen vier weecken na de publicatie deses bij geschrifte comen te versoecken. Insgelijx verclaeren wij het onse ernstige meeninge te wesen dat ons placcaet van 27 november 1691 tegens het trecken van messchen punctuelijck sal worden geobserveert!

Ach, wij snappen landcommandeur Hendrik wel. Zo snijdt het mes aan twee kanten. Hij zou al die mes-

sentrekkers het liefst een tijdje in de kerker mikken. Zo'n plakkaat is er potdomme toch niet voor niks? Maar hij heeft, in de veronderstelling dat het een eenmalige kwestie zou zijn, die eerste messentrekker gratie verleend. Kon hij weten dat ie hier te maken had met een lokaal volksgebruik, een vorm van zeden, een gebruikelijke manier van dialoog? Zand erover. Hij heeft het eerlijk gespeeld. Eén gratie gegeven, dan allemaal gratie gegeven.

Nu is er tenminste tijd genoeg voor zaken waarbij je je echt de landcommandeur voelt, een bestuurder, en geen gratieverlener en gros.

Baron Hendrik van Wassenaer recht de rug, haalt zijn handen voor zijn ogen weg en ziet voor zich Erardus Cillis, pastoor van Geldrop en tevens rector van Handel, die komt klagen over het feit dat heel veel korenpachten niet meer te innen zijn. Het lukt niet om betaling af te dwingen, ook al door het afsterven van de rentgelders, waarna de onderpanden worden verdeeld, of "gespleeten" of verkocht. Daarom verzoekt de rector aan de landcommandeur een nieuw register te mogen aanleggen, waarbij de rentgelders gedwongen kunnen

worden een onderpand aan te wijzen.

En daar zijn de armmeesters van Gemert. Zij wijzen op een inbreuk op de “costuijmen” van Gemert ten opzichte van vreemde inkomelingen. Wanneer man en vrouw beiden vreemdelingen zijn, dan moeten zij 6 gulden aan de schout, 6 gulden aan de borgemeesters en 6 gulden aan de armmeesters geven. Maar als alleen de man een vreemdeling is en de vrouw van Gemert geboortig, dan worden die bedragen gehalveerd, terwijl zowel de schout als de armmeesters zich wel borg moeten stellen voor de somma van 300 gulden per persoon. Die last wordt te zwaar

en te onverdraaglijk voor de Tafel van de Heilige Geest.

Landcommandeur Hendrick van Wassenaer voelt zijn hoofdpijn zakken. Geen rij messentrekkers van hier tot Warmondts meer. *Gewoon weer waken over de welstandt onser goede ingesetenen...*

VERANTWOORDING

Ik weet het, ik weet het. Die rij messentrekkende spijtoptanten was misschien helemaal niet zo lang, de hoofdpijn van Van Wassenaer zal wel meegevallen zijn, en dat klapstoeltje klopt óók niet, en moet toegeschreven worden aan de fantasie – ik heb liever dat u het woord inlevingsvermogen gebruikt – van de auteur. Maar de rest is tot op het bot historisch verantwoord, alle genoemde gratieverzoekers, hun (mis)daden en de reacties van de nieuwe landcommandeur zijn beschreven in de akten 219 t/m 230 van nummer R124 van het Gemerts schepenprotocol.

Geuzenkerkhof van Gemert ontdekt

"Jao jao, dor laoge ze allemol óp 'n rééj. Van bekant veur án de straot tòt 'n ánd áchter óns haojs. Ze laoge allemol mí z'ne kòp tígge die muujr án de Rips!" Aan het woord is Martien van der Wijst, bewoner van het pand Binderseind 2, een geboren verteller.

De nu 81-jarige Martien is in de geschiedenis van Gemert altijd erg geïnteresseerd geweest. Hij is ook bekend met het gegeven dat op de plaats waar hij nu woont uit Den Bosch gevluchte predikheren in 1639 een nieuw klooster stichtten, en dat dat na de Vrede van Munster op last van de Hoogmogende Heren van Den Haag gesloten moest worden en dat daarna de kapel van dat predikherenklooster werd gebruikt als Gereformeerde Kerk van Gemert en als zodanig tot aan de Franse Tijd toe in gebruik is gebleven. In de volksmond heette die kerk: de Geuzenkerk en daarnaast lag de Geuzenschool... Ook het café D'n Engelenburcht staat op grond van

het oorspronkelijke 'geuzen'perceel. De naam van het café draagt zelfs een rechtstreekse herinnering aan 'die Geuzentijd' in zich. In de tweede helft van de achttiende eeuw woonde hier namelijk dominee Swildens met zijn gezin. En zijn echtgenote die hem tientallen jaren zou overleven luisterde naar de naam Sybilla Engelenburchs. Haar naam is overgegaan op de locatie.

Martien woont op een plaats die met recht een historische plek genoemd mag worden. In de Franse Tijd was hier ook de Mairie, oftewel de burgemeester gevestigd. Hier begon in 1828 ook het Instituut der Doofstommen dat in 1840 vanwege ruimtenood verhuisde naar St. Michielsgestel. Daar is het nu nog altijd gevestigd, zij het thans onder de naam Viataal. En aan de hoofdendree staat daar heel indrukwekkend 'onze' rector Martinus van Beek, de stichter van het instituut meer dan levensgroot op een sokkel.

Maar terug naar de geraamtes waarop Martien in de loop van de zestig jaar dat hij daar al woont is gestoten. Lang heeft hij gedacht dat die van de paters predikheren waren, maar bij nader inzien kwamen we samen tot een andere conclusie omdat die predikheren er in totaal nog geen tien jaar hebben gezeten, terwijl het bovendien voor een belangrijk deel jonge predikheren waren die het Gemertse klooster bewoonden. Het

ligt dus voor de hand dat die geraamtes niet van de Gemertse predikheren zijn maar van de Gemertse geuzen. En... het zou me niet verwonderen dat bij een zorgvuldig doorneuzen van de Gemertse begraafboeken we er op termijn ook nog wel achter komen wie er hier zoal begraven zijn. En mag dan blijken dat er ter plaatse toch ook enkele predikheren zijn begraven, dan lijkt het me haast zeker dat ze die op zeker moment toch hebben verhuisd naar het r.k.

Het geuzenkerkhof aan het Binderseind? "Jao daor laoge ze. An de muur tígge de Ríps!"

Gemerts dialect

Wim Vos

Op 12 september 2005 had ik een gesprek over Gemertse woorden en uitdrukkingen met Mw. Nella van der Heyden-van Kessel uit De Mortel, de winnares van de 3de prijs van het 8ste *Gímmers Dikteej* in 2005. Petronella Maria Johanna van der Heyden-van Kessel is geboren in Elsendorp in 1928. Ze spreekt de boerenvariant van het Gímmers en is daar *grùts* op. Haar vader was Janus van Kessel, geboren op Boekend. Janus' eerste vrouw was Nel Francissen, geboren in Gemert; zijn tweede vrouw was Hanneke van Alven (de moeder van Nella), geboren in Boekel, maar vanaf haar negende jaar woonachtig in Gemert (overl. 1975, 90 jaar oud). Nella's vader heeft vanaf het derde levensjaar van Nella zeventien jaar op Milschot geboerd op een boerderij van Scheidius. Nella was gehuwd met Jan van der Heyden, geboren te Beek en Donk, (overl. Gemert 1977). Nella had een stel interessante Gemertse woorden en uitdrukkingen

voor me opgeschreven en was graag bereid die mondeling toe te lichten, waarvoor mijn hartelijke dank! Ik hoop dat dit voorbeeld ook weer door andere lezers van Gemerts Heem zal worden gevolgd. Inmiddels heb ik Nella's materiaal ingevoerd in de database voor de 2de druk van het Gemerts Woordenboek. In dit artikel heb ik de uitdrukkingen geplaatst onder een trefwoord. Hier volgt de alfabetische lijst. Sommige woorden had ik al, maar dat geeft niet, hoe meer bewijsmateriaal van verschillende zegslieden, hoe beter. Soms kan ook de zin waarin het woord voorkomt, van belang zijn.

áchterbroek

v ev: achterhaam.

afgetròkke worre

ww: gefotografeerd worden.

án-gebraand

bn (<volt dlw van *ánbraande*):
gedwongen. Dè's 'n *án-gebraande*
traweréj: een moetje, een

gedwongen huwelijk.

án-gebraande

m/v ev: driftkop. *Dè's 'nen/'n án-gebraande*: hij/zij is een driftkop/is gauw boos.

ánstaëke

ww overg: omdoen (van paardentuig). *As ge mí oew twèèlf jaor ajojt skool kwaamt, dan stooke z'ow d'n haom án*: dan moest je al gaan werken.

baojk

m ev: buik. *Ge moet wa vùr oewen baojk te béngen hébbe*: je moet wat geld overhouden voor slechte tijden [Geld werd door vrouwen vroeger bewaard in een losse tès die aan linten om het middel werd gebonden onder de rokken].

blaowèrve

ww onoverg: liegen, op-snij-den, waarbij men het niet te nauw neemt met de waarheid.

bonhulder

m ev: dommerik.

dùrslág

m ev/mv *dùrslaëch*: vergiet. Volgens Nella werd vergiet niet gebruikt vroeger).

èèremoej

v ev: armoede. *Haj hé niks as smaal leent èn breej èèremoej*: hij heeft een handel waarmee hij de kost niet

kan verdienen (een variant met het enkelvoud *lint* hoorde ik van Riek Jonkers-van der Putten in 19-78). Volgens Nella werd dit gezegd als *Nèl Mik* aan de deur kwam, “*die mí negossie roondgóng óp de hoon-dekaar*” waarop wat lappen stof, schoenverters en lint lagen. Op een foto van *Nèl Mik* in de Beknopte Geschiedenis van Gemert door Martien van der Wijst staat op p.79 *Nel Mik* echter afgebeeld met een kruiwagen vol *negossie*. Heeft *Nel* ook ooit een hondenkar gehad?

eezel

m ev: ezel. *Haj's van 'nen eezel óvver 'n half deur geskeete*: hij is een onwettig kind. Interessant en vaker voorkomend in het Gemerts is het gebruik van *van* voor het Nederlandse ‘door’ (vgl. Duits ‘von’).

flajsterke

o ev: beetje. ‘*t Hé geraëgend, már 't is 'n flajsterke már*.

ge`tuujg

o ev: paardentuig.

haom

m ev: haam (van een paard). *Iemes d'n haom ánstaëke*: iemand dwingen te gaan werken (voor de kost). *As ge mí oew twèèlf jaor ajojt skool kwaamt, dan stooke z'ow*

d'n

haom án.

hog

bw: Haj hég 't hog zitte: hij is verwaard.

hoondekaar

v ev: hondenkar. *Nèl Mik góng mí negossie roond óp de hoondekaar.* (Of was het een kruiwagen? Zie onder èèremoej).

in-gat

o ev: toegang tot een weiland/akker, de dam in de sloot waarover een boer van de weg af toegang tot zijn (wei)land heeft.

lap

m ev: lap. A vraagt: *Hoewel joong (:kinderen) hédde?* B antwoordt: *Oo, ik héb al vééj lappen óp m'n bóks.*

Zoals we op deze foto zien was er in Gemert ook 'n skaopekaar. Antoon van den Acker uit de Deelse Kampen haalt daarmee op het kasteel twee neefjes op van pater Loffeld.

Mik

Bijnaam. *Nèl Mik*: Nel Snijders. Vgl. Martien van der Wijst: *Beknopte Geschiedenis Gemert*, Bijdragen tot de geschiedenis van Gemert, nrs 4/5, Gemert, 1980, p.79: foto 56, onderschrift: "*Nèl Mik mí de kraaije d'n boewr óp.* Op de kruiwagen haar lappen en de bekende korf. Op de achtergrond de boerderij van Verbakel in de Ren (De Mortel). Nel Snijders was haar eigenlijke naam." (Ik heb de spelling van het Gemerts in het onderschrift omgezet in de nieuwe Gemertse spelling).

Milsent

toponiem: Milschot, gehucht/weg in zuidwestelijke richting tussen de Rense weg en Tereyken (De Mortel). *Waj wonde vruuger óp Milsent.* [Voor een etymologische verklaring van Milschot, vgl. Jan Timmers: 'Twee verschillende "millen" bij Milschot en Milheeze', in: *Gemerts Heem*, jg.46, 2004, nr. 4, blz. 24-32].

moffel

m ev: een mondvul. 'n *Muffelke*: een slokje.

mòs

Op de Gemertse Paardenfokdagen zijn er altijd veel 'mouwie geklaojfde konte' te zien. (Gemert 1995)

o ev: mos. *Haj h e m s  n de kaojte*: hij is rijk, heeft veel land. (Al eerder heb ik soortgelijke uitdrukkingen met * erd* en *r s* gepubliceerd).

mouwie

bn: mooi. 'n *Mouwie geklaojfde k nt*: een dikke kont (van paarden, ook wel gezegd van vrouwen). Let op de 'boerenuitspraak' van *mooj*, de 'weversuitspraak'.

 pslinterere

ww overg: vlechten van de manen en de staart van het paard voor een paardenkeuring.

ossele

ww onoverg. Van dit werkwoord had ik al drie betekenissen, nl.: 1a. voedsel zoeken door kippen, aren lezen (oorspr. van achtergebleven aren op het veld), verzamelen. 2.

werken. 3. treuze-len, aarze-len, talmen, dralen. Nella kwam met nog een betekenis: 4. spelen. *Kiekt 's wa die joong zuujt zitte te ossele, ge h t 'r g n umkiejke no.*

p erdem ns

m ev: paardenliefhebber.

p erdevolk

o ev/geen mv:  een betekenis had ik al van Martien van der Wijst, nl. 1. cavalerie. Van Nella hoorde ik een tweede, nl.: 2. paardenliefhebbers.

p ersbl mhaajlege

v ev/mv idem: akkermunt (*Mentha arven-sis* L.), soort onkruid (pluksel) van de familie der Labiatae (lipbloemen) in aardappelvelden en tussen jonge mangel- of bietenplanten; de bloemen zijn

blauwpaars. Nella's vorm is een variant van pèrsbrunghaajlege, of pèrsbrunghèjlege, waarover ik al eerder geschreven heb in het Gemerts Woordenboek, 1996, p.125, zie ook illustr. aldaar).

pleengze

ww onoverg: 1. turen, met inspanning zien, scherp kijken (volgens Nella en andere zegslieden). *Ge zit zo te pleengze, doe 't leecht tòch án, dan ziede wa bítter te laèze.* Antoon van Zeeland wist nog een tweede betekenis, nl.: 2. knippen met de ogen als men niet goed ziet of tegen het licht in kijkt. *Ik skèèj 'r aajt mí laèze want m'n ouge pleengze* (1978).

roondgon

ww onoverg: venten. *Nèl Mik góng mí negossie roond.*

Skajzie-jes

achternaam: de veelgehoorde Gemertse uitspraak van Scheidius, achternaam van de familie Scheidius-Lüps, eigenaar van het kasteel in de tweede helft van de 19de eeuw. De pachtboerde-rijen bleven nog lang eigendom van de familie en haar erven. *Waj wonden óp 'n boerderéj van Skajzie-jes.*

skaor

v ev/geen mv: opbrengst van een zaaibeurt, oogst. *D'r zit 'n goej skaor óp: de opbrengst aan bv. gras (op dat perceel) is goed.* (Opm.: *skaor* kan ook 'rij, drom, kinderschaar' betekenen. *Die hébben 'n haël skaor joong.* Nog een andere betekenis is 'open of lege plek'. *D'r is 'n skaor in 't bòs.*

slinter

m ev: vlecht (in het haar van meisjes, of in paardenstaarten).

sneej

v ev/mv -e verkl -ke: De eerste twee betekenissen had ik al: 1. snee, afgesneden schijf of stuk. *Gif me nòg mâr 'n sneej* (brooëd) (1966). 2. insnijding, keep, kerf. *Ik skoot aajt mí 't èrpelskélmeske èn toe haa'k 'n sneej in m'nen daojm* (2004). Nella wist een zeer interessante derde: 3. juiste tijd/-seizoen. *Krèk in/óp 't sneejke: juist in het seizoen, op de juiste tijd. Maajdjes van zééstien, zùvventien, krèk óp 't sneejke* (hier: geslachtsrijp), *mönde nie gon danse mí die Éngelse sóldaote.* (Dat deze betekenis al heel oud is, blijkt uit het feit dat die ook bekend is in de Kempen, vgl. dit citaat uit De Bont, Vocabularium, p.56-5, s.v.

snei: “Dä’s kräk in ‘t sneike: Dat is juist in het seizoen, op de juiste tijd, in de fleur, op zijn best: Schu-erm. geeft met deze bet. op sneê zijn, Corn.-Vervl. op zij-ne(n) snee zijn; Willeke Bruis, blz. 285 Ze (een meisje van 17,18 jaar) is precies in de jaren van ‘t gevaar-

Gebruikte afkortingen:

m: mannelijk. v: vrouwelijk. o: onzijdig.
ev: enkelvoud. mv: meervoud. ww: werkwoord. volt dlw: voltooid deelwoord. overg: overgankelijk. onoverg: onovergankelijk. verkl: verkleinwoord.

lijk sneeke).”

trawerééj

v ev: huwelijk. Dè’s ‘n *án-gebraande trawerééj*: een moetje, een gedwongen huwelijk.

wáttervùlle

o ev: schip, boot, speciaal op de Zuidwillemsvaart. *Tígge raëgen koonde goewd ‘t wáttervùllen hèùren óp de kenaol*: kon je goed de (scheepsfluit) van de boot/boten op het kanaal horen.

zèèlf

aanw vnw (achter persoonsnamen en achter vnw): zelf. *Hédde gaj ‘t nòg zèèlf*: voed je je kind nog zelf, geef je het nog borstvoeding?

Kapittelstokje

Export van Gemerts linnen naar St. Domingo in 1782

In het oud-rechterlijk archief van Gemert kwam ondergetekende een tekstje tegen dat er op wijst dat de Gemertenaar Johan Roijackers in het jaar 1782 vier kistjes met in totaal 480 *pieces* (=stukken) linnen had laten verschepen naar St. Domingo waarmee vermoedelijk Haïti is bedoeld, een toendertijd Franse kolonie die half Europa van suiker voorzag. In de tekst staat weliswaar dat Johan Roijackers 'Haarlemmer linnen' liet verschepen, maar het is bekend dat indertijd heel veel Gemerts en ook Helmonds en ander Meijerijisch linnen als Haarlems linnen werd verkocht. Hieronder volgt de letterlijke tekst (bron: BHIC-oud rechterlijk archief Gemert invnr.183):

Compareerde voor d'Heer en Mr. P.A. De La Court drossard en scholtus, Arnoldus van 't Hullender ende Josephus Kievits, schepenen deser Vrije Neutrale Grond Heerlijkheid Gemert Duijtsch Ordens, Johan Roijackers borger ende inwoonder deser voorschreven Heerlijkheid, den welcken verclaart voor waerheid soo ende gelijk hij is doende bij ende mits desen, dat hij

comparant voor desselfs rekeninge door d'Heer Jan Philip Morell heeft laten laaden int schip 't Vlaamsch Welvaren, capt. Kerstje Hillbrand na St. Domingo, vier kasjes genaamt S M n:1 en 2 inhoudende ijder 120 ps I:R Haarlemmer Boek linnen aen de Consignatie van de Heeren Schmidt & Molick aldaer. Aldus verclaerd opgegeven en gepasseert heden binnen Gemert den 23 septembris 1782.

Gerard van Gulp, de auteur van onder meer 'De Tilburgse lakenhandel met Holland en Brabant in de zeventiende en achttiende eeuw (1998)' berichtte ons dat 120 ps in de tekst hierboven, staat voor 120 *pieces* oftewel stukken, en dat het destijds gebruikelijk was om het linnen te kwantificeren in stukken, die een standaardlengte hadden, meestal 50 el. Verder merkte hij op dat Haarlems linnen gekleurd was of linnen/katoen. Zo komen we tot de conclusie dat in 1782 maar liefst 4 x 120 x 50 ellen, dat is in totaal 24.000 ellen Gemerts linnen naar St. Domingo werden verscheept.

*Maria van de Vossenbergh-Lorteeje,
met dank aan Gerard van Gulp*